

JANUS PANNONIUS – EGY KÖLTŐI ÉLETPÁLYA*

Az emberi kultúra nagy alkotóinak visszatérő ünneplésére a késő utókor alkalomként több időpontot használ föl: a születés dátumát vagy a halálét; vagy az alkotó egyik nagy műve megjelenésének kerek évfordulóját. Tulajdonképpen a halál dátumának megragadása a legigazabb ünneplés, mert ha boldogtalanul is hal meg a költő, mint a mi Janus Pannoniusunk, akkor is a történelemben írt érdemével s így művészi alkotásai alapján lehet róla szólni. Amikor először emlékeztünk meg Janus Pannoniusról 1935-ben, csaknem négy évtizede, e város egyetemének tudományos folyóiratában, a *Pannóniában*, éppen a bukás tényét tűztük ki a vizsgálat céljává; hogyan jutott el Janus Pannonius a királlyal való teljes meghasonlásig, a menekülés elhatározásáig és a boldogtalan halálig útközben, Medvevárban.

Úgy látszik, hogy e nagy költő és a nagy uralkodó párharcáról vallott tételben s a tragédiára irányított pályaképben sok lényeges mozzanat lelhető fel, melyet ma is vállalnunk kell. Talán csak bátrabban kell szembenéznünk fizikai és szellemi helyzetével, lelke szörnyeivel, s a bukásnál is inkább a dicsőségre kell irányítani a pályakép kifejeletét. Az evolúciót tehát kérdésenként szeretnénk kibontani, s ezeken belül — az időadta határokat tiszteletben tartva — vertikális elemzést választanánk.

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Janus Pannonius-vándorgyűlésén (Pécs, 1972. április 27.).

I.

„A kis magyar fiú . . . félősen tette le a János nevet, nem is sejtve, hogy amikor nagybátyjának és a nagy Hunyadinak keresztnévétől megválík, egyszer s mindenkorra egész világot vet el magától. A múzsák tavában újjászületett, mint valami humanista Jordánban, s megindult a Guarino-iskola eszményei felé, hogy 'igazán emberré' legyen, és 'legyőzve a halált és a végzetet' istenesüljön”¹.

Ma sem mondhatnánk másképp, de megkíséreljük részletesebben fölfedni Janus élményének mély és összetett voltát. Janus maga vallja epigrammájában *Nevének megváltoztatásáról*,² hogy ha az olvasó versei lapjain ezt a nevet olvassa: Janus, ez nem azért van, „mert olyan nemes nevet, aminél híresebb nincs az egész világon, megvetett volna”, Thália istenasszony kényszerítette rá, amidőn belemerítette az Aoni-tó habjaiba.

A kérdések szinte özönlnek. Miért éppen Tháliát említi? És a művészetek ezen istennőjének mi volt a tiszte és érdeme a múzsák között? Miért nevezte el magát a költő Pannoniusnak, jöllehet a Dráva—Duna közében született? Mit mondhatnánk az antikizáló újrakeresztelés nevééről, a Janusról?

Figyeljünk csak Janus mesterére, Guarinóra. Mikor Leonello d'Este herceg, maga is a mester tanítványa palotája falára, dolgozó-szobájába Agnolo de Sienával oda akarta festetni a Múzsákat, tanítómesterétől kért szaktanácsot. Ez már 1447 őszén történt Janus Ferrarába érkezése után. Guarino szerint úgy kell Tháliát ábrázolni, mint aki fácskát ültet, mivelhogy a kis fák, új sarjak ültetésének, nevelésének, a szelíd földművelésnek (és persze a szellem kiművelésének) istennője³. Az ősz mester elismeri, hogy mások talán másként emlegetik Thália tisztét. Ilyen „más” volt például Martialis, Janus költői eszményképe, aki nem is a vígjáték, hanem a vidám, csipkelődő,

¹ *Janus Pannonius bukása*. 116.

² Ep. I. 130.

³ L. *Epistolario di Guarino Veronese*. — A cura di R. SABBADINI. Vol. II. No. 808, 498—500 és Vol. III. 406.

sziporkázó epigramma, sőt általában a költészet ihletőjének tartotta Tháliát. Ez az istennő tehát két okon is keresztelődött anyja lett Janusnak: mint a zsenge, kivirágzó fák és poéták istennője és mint a víg epigrammáké.

Pannóniaivá pedig nem azért válik Janus, mintha ekkor már pécsi lett volna hivatala szerint, bár valószínű, hogy szegény édesanyja, amikor szerény szövés-fonás keresményéből iskolára küldte gyermekét, nem a közelebbi Újlakra, hanem a távolabbi, de nagyobb Pécsre irányította. Amikor viszont Janus a *Guarindicsénekben* a mestere tiszteletére emelendő „Dráva-menti templom”-ról beszél és arról, hogy a „Nysai repkényt” a Dráva mellé ülteti, ezek a kifejezések csak elhatárolatlan körvonalú szimbólumok, melyekben csupán a kedves szülőföldre utal, még csak nem is pontosan Kesincére.

Mindenesetre egy rövid kis epigrammban maga Janus adja meg a Pannonius név kulcsát: ez a kétsoros igazi Martialis-i jelvers,⁴ mely már címében is kimondja tárgyát, *Szlavóniáról* így szól: „Pannóniának ama része, melyet ma Szlavóniának mondnak, sok falut hord hátán, várost annál kevesebbet.” Tehát az antik Pannónia-beosztás alapján nevezi magát Pannoniusnak, aminek persze nincs köze etnikai származásához, bár Kése-Kesince falu már Janus születése idején is vegyes lakosságú volt. A magyar őslakosok közé sok délszláv költözött be, s így Janus atyai ágon lehetett délszláv származású. Anyai ágon a Vitézek viszont északról a Délvidékre bevándorolt magyar nemesi nemzetség volt, s ezek sarja Janus. Ő maga a magyar etnikai—politikai néppel azonosította magát, a „nos Chuni”-val, teljesen a krónikák szellemében, melyek a honfoglaló magyarok őseinek tartották a húnokat, Keletről való, közös apától származó egytestvérek leszármazottainak. Így választja el a jubileumi búcsú-ellenes versek egyikében, a Hunni-t a Sclavini-től és Teutones-től;⁵ így érti Attila húnjait azokon a „Chunus”-okon, akik a „Sarmata Ister” partjairól csapnak

⁴ Ep. I. 215.

⁵ Ep. I. 247.

le, s közvetve „Velence alapításának okai lesznek”;⁶ így az 1464-ben Antonio Constanzihoz intézett verses levélben a török fenyegette magyar népet;⁷ így egy végzetesnek látszó elemi katasztrófa pillanataiban, az 1468. évi nagy őszi árvíz idején, amikor a magyarok („mi magyarok”, „nos Chuni”) mártíriumát ajánlja fel a bűnös emberiségért.⁸

Ezzel szemben számára „Pannónia” egész Magyarországra kiterjedő földrajzi fogalom. A Dalmáciáért küzdő magyar királyok neve a „Pannon”,⁹ ő maga, Janus úgy „Pannonius”, ahogy eszménye, Martialis „Hispanus”. Sőt, a hún nép áldozatáról beszélve is az egész földrajzi hazát érti. Ahogy Petrarca az *Italia mia . . .*-ban a folyókkal — Pó, Arnó, Tiberis — jelöli meg Olaszországot, így Janus is az *Árvíz*ben szülőföldje és általában dél felől kiindulva jelzi a hazát: Száva, Maros, Dráva, Tisza és „a hatalmas Duna” együtt. S együtt szenved a nép, városiak és falusiak, Pannónia minden lakója. Janus a horvát-szlavón bán, királyi alkancellár szívében egyetlen határt lát s egyetlen szenvedő népet. Hát az új keresztnév, a „Janus”? A válasz így hangzott: „. . . az új név nem Johannes-ből lett kialakítva, hanem közvetlenül a magyar nyelvi Jánosból. Ami az akkor még bizonyosabban mélyebb fekvésű ejtés miatt a mainál is közelebb sodródhatott a klasszikus Janus névhez: a béke és háború, az elmúló régi és a kezdődő új ajtajának kettős-arcú antik istenéhez.”¹⁰ Megütött azonban az, hogy nem is sokkal később egy másik epigrammában, melyet a Teleki-féle kiadás Ep. I. 192-vel jelez, ennek mintegy palinódiáját adja. A vers címe: *Az élet megváltoztatásáról*, a tartalom pedig megborzongató: „Mindenkinek elég egyszer megváltoztatni lényét. Boldogok azok, akiknek jobbra sikerült!” Ez a vers, ha sarkított is, nem retorikus. Villanásában, mely a

⁶ *Marcellus-dicsének*, 2749. sor

⁷ El. I. 8.

⁸ El. I. 13. 97 s.

⁹ *Marcellus-dicsének* 2814. s.

¹⁰ *Janus Pannonius arca*. — A „Janus Pannonius versei, 1472–1972.” c. kötetben Szépirodalmi Könyvkiadó 5–6.

reinkarnációt idézi, Janus első riadalma érződik, az első önvád, egy lelkiismeretnek is nagy lélek első ellenpontja. S ezek az ellenpontok jellemzőek Janus gondolkodására.

2.

Janus névváltoztatása tehát nemcsak új életforma felvételét jelenti, hanem azon is belül név-választást a poétai hivatásra. A humanista foglalatosságok közül, mint beszéd-írás, szónoklás, levélfogalmazás, szövegmagyarázat, versírás, különösen egyet emelt ki magának életcélul: magát a költészetet. Amikor a névváltoztatás nyomán egész lényének megváltozásáról szól, s felveti a kérdést, érdemes volt-e? akkor a kegyetlen valóság és a költői álom, az elmaradott haza és az idegen ragyogás közötti szakadék tárul fel, olyan ellentétek, melyek tovább gyűrűznek művészeti elveiben is sokkal mélyebben, mint azt a Janus-kritika feltételezte. Egy, az első ferrarai években keletkezett epigrammájában utalva versei „szabados” hangjára, kéri a fejedelmet, Leonellot, aki maga is humanista volt, Guarino-tanítvány, hogy ne úgy olvassa verseit, mint ahogyha pörben ítélné, hanem mint aki játszik, könnyű labdát ütöget.¹¹ Máskor pedig, amikor le akarja szögezni Martialishoz való viszonyát, szerényen Martialis „majmának” nevezi magát.¹² De hogy emögött micsoda gög rejlett, egy másik epigrammája fedi fel. Egy kevésbé szerencsés kortárs, Crispus összevetette a mestert és a kései tanítványt, hogy megállapítsa, Janus „csak” utánoz. Mire Janus szelíd-épésen válaszol: Martialis után ne az övét olvassa, hanem a sajátját.¹³

Ugyanígy az erkölcsi felmentvény dolgában sem könnyű ítélni. Janus „könnyű labdája”, ahogy nevezi, nem is néha eltalálja a kortársakat: talán nem halálosan, de fájdalmasan. A rossz bírót, a kocsmárosokat, a megszedült búcsújárókat, Guarinót mint atyát, sok-sok suta iskolatársát, különösen azt

¹¹ Ep. I. 185.

¹² Ep. I. 37.

¹³ Ep. I. 274.

a szerencsétlent, kit Gryllus néven halhatatlanított. Még komolyabb kérdés: erotikus epigrammáinak intenzitása. Az erre adott formulák nem elégségesek magyarázatnak. Nem az, amit Catullusból, Martialisból, Beccadelliből maga választ, hogy ti. „más a költészet és más az élet”, „én úgy beszélek, ahogy te élsz”, „életem tiszta, csak szavam vakmerő” stb. A kritikai utókor túlfűtött képzeletű kamasz-költészetnek deklarálta ezeket az erotikus verseket, pad alatt olvasott költészetnek, a ferrarai siheder-had szórakozásának. Nos, ezek a versek részben megtörtént tényeken alapulnak, mint úgynevezett „elcsalátása” a lupanárba, részben Ferrarában közismert személyekről szólnak; s mindezek fölött a görög *Antologia Palatina*-ból fordított és gyűjteményébe bele is helyezett versek azt bizonyítják, hogy Erosz egyetemes hatalma mélyen megragadta fantáziáját, és azt lucretiusi módon érezte.

Irodalomelméleti tekintetben külön megfontolást érdemel nála a játék és igazság, a mesterség és a génusz fogalmainak szembeállítása, illetve összekapcsolása. Ezek segítségével a janusi alkotófolyamatnak igen mély rétegeibe lehet behatolni.

3.

Úgy tűnik, hogy művészeti elvei a ferrarai tartózkodás derekán (1450–51 körül) vagy éppen második felében kristályosodnak ki tömör, erőteljes epigrammákká. A legfontosabbak egyike az a kis kétsoros rajzolat, melyet prózában kell fordítanunk, ha minden mozzanatát figyelembe akarjuk venni.¹⁴

„A mesterség tudása erősíti a lant idegét; de a tökéletes teljesség akkor következik be, ha a kifejező erő tehetségre támaszkodik.” (*Ars iuvit nervos; tunc perfectissima rebus Summa venit cum vis nititur ingenio.*) Ebben Janusnak úgy szólván minden fogalma, kifejezése az antik retorikából való. Ha azonban tekintetbe vesszük a középkori és egykorú hasz-

¹⁴ Ep. I. 169.

nálatot, akkor rá kell jönnünk, hogy Cicero és Quintilianus bizonyos tekintetben források, ám az elv képviselője az anti-kizáló modern iskola, s főként Guarino, aki egyik tanítójának, Johannes Chrysolorasnak Velencéből 1415-ben írt levelében úgy szól nagy mesteréről, Manuel Chrysolorasról, mint aki egyesítette „a tehetség elméletét” az összes mesterségekben szerzett kiünülveltséggel: az „acumen ingenii”-t az „artium eruditio”-val.¹⁵ A kérdés behatóbb vizsgálata mindenesetre arra vezetett, hogy Janus közvetlen forrása e téren nem az ókor, még csak nem is Guarino. Quintilianus egyensúlyban tartja a kettőt, mi több, szemére hányja Ovidiusnak, hogy túlságosan sokat bízott „ingenium”-ára.¹⁶ Janus valaki máshoz közelít, aki az ingeniumot tekinti az igazi alkotó tényezőnek. S ez nem Petrarca, akit különben a gyakorlatban mintául vesz, s aki szerint a költők között ritka az önmagából selyemszálat alkotó lény, de gyakoribb a méheké, melyek a virágport szedik össze és alakítják át mézzé. Ez az elmélet-adó: Dante. Janus nem ismerhette a *De vulgari eloquentia*-t — mely ebben az időben még lappangott —, ahol a második könyv elején Dante a tehetség himnuszát hirdeti. Az emberi „tehetség gyorsaságát” magasztalja, azután összekapcsolja az „ingenium et scientia”-t, és szóhasználatában itt még igyekszik a két fogalmat úgy kifejezni, hogy hol a tudás van előbb és a tehetség utóbb, hol megfordítva. Azonban a *Színjátékban*, melyet pedig Janus jól ismert, hiszen egyebek között innen vette a *Marcello-dicsének* Ulyxes-kalandját, ott már az ingenium félreérthetetlenül és többszörösen magasabbra helyeztetik. A *Pokol* II. énekében (7–9 szk.) a nagy invokáció:

O Muse, o alto ingegno, or m'ajutate;
 O mente che scriviesti ciò- ch'io vidi,
 Qui si parrà la tua nobilitate.

A Múzsák és az emberi képesség, az emberi értelem, vagyis az ihlet, a lelemény és kifejezőerő és az értelmes elme kontrollja

¹⁵ *Epistolario* — Vol. I. No. 25. 63.

¹⁶ *Institutiones Oratoriae* L. XI. l. 88–89.

40.

vezeti tollát. Emberi virtus ez, mint maga vallja, nem ügyességi gyakorlat. „Virtù possente” kérdése az alkotás.

A *Purgatóriumban* a költő elméleti és gyakorlati tudása csupán árnyéka a Parnasszusnak, azonban az eleven forrás: az a tehetség.¹⁷ És ott is, amidőn a *Purgatórium* isteni márványreliefjeit csodálja, az „ingegno sottile”-vel, a kifinomult emberi tehetséggel veti össze.¹⁸ A *Paradicsomban* pedig úgy nevezi meg a tehetséget, a tudást és a gyakorlatot, hogy az élen áll az emberi génusz; „Lo ’ngegno e l’arte e l’uso.”¹⁹

Figyelemre méltó, hogy Janus e ponton élesen eltér Martialistól. Martialis ugyanis²⁰ az ingéniumot csak helyi leleménynek, ötletnek tekinti, a tehetséget génusznak szólítja. Janus Pannonius tehát a középkorvégi, reneszánszkori használatot fogadja el, és a legbátrabb művészekhez hasonlatosan és tőlük tanulva elvileg a tehetséget helyezi mindenek fölé, nem tagadva meg a mesterségbeli tudást s a petrarcai gyakorlatot.

Valamivel későbbi korszakból való egy másik, pár sorral hosszabb művészetelméleti epigrammája, melyben mintegy vázolja belső fejlődését,²¹ mondván: korábban (prius) irigyelte az ókor nagyjait témaválasztásuk, ékesszólásuk miatt (rerum delectu et voce diserta). Ma már más a helyzet! Egyenlően osztozunk a dicsőségben. „Én vagyok a győztes téma dolgában, ti az ékesszólásban.” (Vincio materia, vincitis eloquio.) Hogy mi is az a bizonyos „materia”, a tekintetben ismét az ókor nagy elméletírója, Quintilianus visz közelebb az értelmezéshez. *Szónoklattana* II. 21. fejezetében úgy határozza meg a szónoklattan „matériáját”, hogy egyesek „az egész életet” (materium ejus totam vitam vocant) nevezik annak. Mások azonban a gyakorlati etikára vonják össze a materia-fogalmat (eique locum in ethice negotialem adsignant, id est πραγματικόν);

¹⁷ Purg. XXXI. 141.

¹⁸ Purg. XII. 64–69.

¹⁹ Par. X. 43.

²⁰ Epigrammatum L. VI. 61.

²¹ *De se ipso*, Ep. I. 194.

valamivel később idézi Cicerót, aki szerint a szónok „igazi hatalma” (vis oratoris professioque) abban rejlik, hogy „bármilyen dologról bármit hozzanak elő, díszesen és gazdagon tudjon beszélni”.²²

4.

Úgy véljük, erről van szó: Janus büszke témáinak gazdag nivoltára, alkalmasságára. Érdemes áttekinteni, mi mindent énekelt meg, s valóban kiviláglik, hogy sokszerűbb s főként tudatosabb képet nyújtott kora elméleti életéről, mint nagy példaképe, Martialis. Forrásai meglepően sokszerűek, az antik mintákat a jelenhez időzíti, a jelent az antikok segítségével énekli meg. A legnagyobb meglepetés azonban az, hogy nemcsak újszerű, vakmerő gondolatai vannak, de a középkor hagyományait is mélyen átéli, a goliárd költészettől a lovagi költészetig, az egyházi poézistól a népi rítusokig és népköltészetig. Janus mindenekelőtt túllép csodált mesterén erotikus versei tekintetében, ami nem feltétlenül dicsőség, ám Guarino iskolájának atmoszférájában egészen más volt e dolgok tükröződése. Közben jött létre ugyanis Beccadelli *Hermaphroditusa*, melynek legcselekvőbb párthíve jó ideig éppen Guarino volt, amíg a szerzetes prédikátorok meg nem riasztották és nem kényszerítették visszakozásra. De ez már elismerése óriási hatásán nem tudott változtatni, annál is inkább, mert Beccadelli hathatósan terjesztette. Nyilván Guarino állásfoglalása nyomán, a híres Lamola-levél elvi kitételei nyomán bátorodott fel Janus nem-hogy követni a *Hermaphroditust*, de alaposan túl is szárnyalni szabadosság tekintetében. Guarino nyilván ezért, de egyéb világnézeti dolgokért is sűrűn csóválta a fejét. Ám a fiatal költőnek volt bátorsága hozzá, hogy a felelősség illő részét hárítsa a lukianoszi bölcsre: „mondod: ezt én nem tanítottam! — Igaz, de amiből ez lett, azt igen!”²³

²² De orat. I. 6. 21; III. 14. 54.

²³ Ep. I. 127.

Martialis témaköre is elég széles: a szegény római „cliens” mindennapi élete, a római közélet, az erkölcsök züllöttsége, a cirkuszi játékok és a xenia-k özöne, amelyek apró tárgyakat örökítenek meg, afféle csendéletek, különösebb súly és tartalom nélkül. A Martialist követő Janus ilyent alig-alig énekelt meg. És akkor is, ha lehetett, megtalálta azt a csipetnyi sót, amit rászórt, hogy ízes legyen, mint pl. a *Szamárbeszéd*, amely a megpihenő barátokra is vonatkozott.²⁴

A janusi epigramma rendkívül széles sugarú, ami az akkori élet belefoglalását illeti. Ha Guarinóból indulunk ki és iskolájából mint centrumból, ha nem korlátozzuk magunkat Janus úgynevezett „műfajai”-tól, akkor elérünk Padováig, Velencéig, Milanóig, Firenzéig, Rómáig, a társadalom legalsóbb lépcsőfokától a legfelsőig, az élet minden nagy átmeneti mozzanatáig. És bámulatos az az előítélet-mentesség, ahogy Janus ezt a matériát költői tekintetben kezeli! Klasszicizálja a középkori vagy népi hagyományt is, ha a téma alkotóműhelyébe jut. Kétségtelen, különös képességgel rendelkezett, ami az íroniát, szatírárt illeti. De legalábbis a dolgok dialektikus szemléletét. Szóltunk már róla, hogy névváltoztatásának megírja a palinódiáját is: Lényünk és nevünk megváltoztatásával vajon boldogabbak leszünk-e? *S aztán lehet-e ismét visszaváltozni?* Ez ennek az epigrammának a legsötétebb szakadéka. Nem is egy versben ünnepli a „toga virilis”, vagy mondjuk másképpen: az „avatás” pillanatát, amikor betölti tizenhatodik évét. Antik ízt ad ennek az etnológiai mozzanatnak, amelynek bátran kiemeli szexuális vonatkozásait.²⁵ Az egyik ilyen versben²⁶ különös csattanót fűz hozzá: „Ha születésem időpontját illetően igazat mondott anyám.” E célzásnak ebben a vakmerő versben akkor van értelme, ha édesapjának vagy korai elvesztésével, vagy távollétével kapcsoljuk össze, hiszen Janus 10 hónapra született. Igaza van Huszti Józsefnek, volt benne valami démoni, azonfelül, hogy koraérett volt.

²⁴ Ep. I. 277.

²⁵ Ep. I. 332.

²⁶ Ep. I. 107.

Belső életéről, érzelmeiről keveset árul el. Ez a kevés is az emberekhez való relációból derül ki: hogy barátját, Galeottót annyira szereti, miszerint előbb kívánna meghalni. A Guarinót magasztaló kis versek éppúgy, mint a *Dicsének* a tisztelet és őszinte ragaszkodás hangján szólalnak meg. A nándorfehérvári csata hőseinek, Hunyadi Jánosnak sírversét forró érzelem hatja át. Így emlíkszik meg iskolatársáról, Perinusról is, aki végleg távozik hazájába, Cyprus szigetére. Ami ezen felül megnyilvánuló versérzelem a ferrarai és padovai korszakban, ha nem a szerelem, akkor a harag, megvetés, büszkeség vagy éppen hódolat, vagyis epigrammában, panegyrisben jól kifejezhető indulatok, magatartások.

Gyakori összeütközés figyelhető meg verseiben. Káprázatos memóriáját, verselési adottságát, ízlését csakhamar nagy irigység kísérte és csodálkozás: hogy lám, valaki, akinek anyja „Barbara” és barbár földről is való, ahonnan csak háború és primitív életmód híre érkezik, mégis ilyen kiváló elméjű! De próbálják kisebbiteni is: az antikokat bújja, csak utánoz, rosszabbnak tünteti fel ezt a mi szép világunkat, mint amilyen, és milyen erkölcstelen! stb. Janus belemegy a játékba; és a körülötte kavargó irigység valóban gazdag epigramma-tömböket hozott létre Janusban. Olyan ez, mint egy farsangi felvonulás. Itt van például Gryllus, a tücsök, aki nagyorrú, mocskos, tudatlan, tehetségtelen! Itt van az irigy Prosper, itt a semmifejű Ovilus, Crispus, Carbo és hosszú sorban ismerősök és ismeretlenek. De megjelenik a színen Valla, Francesco Barbaro, Leonardo Giustinian s meg nem nevezve az újkor szellemi kútfeje latin versben és vulgárisban, levélben, értekező prózában: vagyis Petrarca. Az üdvözlő és dicsőnek, házassági énekek és gyászénekek hősei, akik Guarino révén kerülnek Janus körébe, csupa előkelőség: ilyen a velencei patricius, Jacopo Antonio Marcello, a trónkövetelő Anjou René, a Ferrarába látogató III. Frigyes német — római császár, az ifjú magyar király, V. László, a Gonzagák, a hazulról is ismert s közben pápai trónra jutott Enea Silvio Piccolomini.

A Guarino-iskola köre, az iskolatársak és barátok, a huma-

nista irodalom írói csoportján kívül rátapad Janus figyelme mindarra, ami korában visszás, és amiben jellemileg talál szatírára alkalmasat. Az 1450-es óriási arányú búcsújárás a római jubileumra, a kocsmárosok és a pápaság illegitim jövedelmei, a szószékről recsegő, könnyzacskó nyomogató prédikátorok. Aztán olyanok, akik jámborságból nem mosakodnak, olyan tanítók, akik sajátos „ördögűzéseket” végeznek, a rossz bíró, aki előbb elítéli és kivégezti, majd felmenti ugyanazt, és aki maga a korabeli igazságszolgáltatás. A vízbefúló részeges lovag, a hamis pörösködő, a szép leányok, a kerítő szomszédasszonyok, semmirevaló férjek és buta polgárok, pöffeszkedők és önmaguknak hazudozók, hiszékenyek és gonoszok, a korabeli ferrarai és padovai társadalom mintegy farsangi menetben ott tolong teljes egészében.

5.

Janus történeti és filozófiai cszméi ezekhez az évtizedekhez képest teljesen úttörő jellegűek. A kultúrák átadásának folyamatát, mely az olasz reneszánszban Giovanni Pico della Mirandolával és aztán Machiavellivel jelent meg, Janus már világosan észleli. Machiavelli könnyebben szólhat majd az újplatonisták fellépése után az asszír, egyiptomi, görög, római kultúrák és a jelen összefüggő folyamatosságáról. Janusnál azonban ez a meggyőződés már az ötvenes évek elejére teendő, mintegy fél évszázaddal korábbi. Nyilván Guarino ihletésére nála két fejlődési vonalat lehet megfigyelni: az *Aeneid*-et követő trójai—római, és a hellén—római—jelenkori vonulatot. A hellénista Guarinoiskola lényegében benne rejlett a következtetés sugalmazása. De Janus platonista vonzalmai is megokoltak. Ugyanis az újplatonisták vallották a kinyilatkoztatott történeti vallások folyamatosságát, az ún. püthagoreusi „aranyláncot”. Ezenfelül az embert önmagát továbbalkotó lénynek fogták fel, s így az elméket egy fejlődő, aktív történeti kép felé terelték. Ez a szemlélet Marsilio Ficinónál és Pico della Mirandolánál valójában sokkal korábbi. Az ún. „birodalmak” fejlődési vonaláról s

az ember teremtő isteni lényéről már Gianozzo Manetti írt a század derekán, 1452-ben, Janus korában. Maga Janus is Ficinót csak a hatvanas évek közepén ismerte meg, a Platon-tól el nem zárkozó Argiropilót pedig sokkal korábban, 1458-ban. A Janus-kritika elsősorban a Janus–Ficino kapcsolatra épített eddig. Valójában a ferrarai előzmények a döntőek, mint pl: Platon belefoglalása Guarino iskolai programjába;²⁷ ennél is jelentékenyebb az élő meggyőződés és Plutarkhosz ihlete. Guarino bizonyára Konstantinápolyból hozta Platon szeretetét, s ez megerősödött 1410–1414 között Firenzében, a Platont is fordító Leonardo Bruni közelében. Biztosan tudjuk, hogy Guarino 1430-ban vitatkozott Ferrarában Filippo Pelliccionival, az Este-ház udvari orvosával Platonról, s így jött létre a Platon életéről és filozófiájáról szóló műve.²⁸ Guarinónál Konstantinápoly óta, majd velencei, veronai és ferrarai körében a legnagyobb görög tekintélynek Plutarkhosz számított az „ingenium nagysága”, „minden mesterség ismerete” révén, aki az egyiptomi Ammoniosz tanítványa volt, majd Phoibosz Apollón delfibeli papja és platonista, pontosabban újplatonista. Janus viszont, akárcsak mestere, Plutarkhosznak különleges tisztelőjeként és fordítójaként tűnik fel a padovai évek elején, sőt talán már Ferrarában.

A *Guarino-dicséne*kben elő is fordul egy Plutarkhosz szellemében fogant naphimnusz:

Nincsen előbbrevaló a világegyetemben a Napnál.
 Ő Jupiter szeme, ő a világ esze, fészke a fénynek
 ő a meleg forrása, az ég szíve, lelke a légnak,
 csillag-kormányzó, a szabályos idő tagolója,
 élők élete, érzők érzéklése, szülések
 serkentője²⁹

Egyébként ez a nem is keresztény hívőre, hanem egy új Julianus Apostatára valló himnusz arra is rávilágít, milyen

²⁷ HUSZTI: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, Minerva, 1924. 188.

²⁸ R. SABBADINI, *Vita di Guarino Veronese*. — Torino, 1964. 97–98.

²⁹ 920–25 sk. Ford. Csorba Győző.

forrásvidéken kell keresni Janus testi-lelki jóbarátjának, Galeotto Marzionak az új naprendszerre vonatkozó és először már 1463–64-ben kifejtett nézeteit: vagyis újplatonista forrásvidéken. Ugyanígy hatott később Ficino műve *A Napról* (*De coelo et lumine*) a Kopernikus-féle elmélet kialakulására.

Janus különben a *Marcellus-dicsénekben*, mely az ember természetet legyőző technikai tudásának és akarateréjének himnusza — mint már többször is hangsúlyoztuk —, Dante nyomán az új világrész felfedezésének reményeit is megéneкли. Jacopo Antonio Marcellót mint új Ulyxest mutatja be, akinek

Nő a szívében a vágy túlmenni a csillagok útján
 úgy, hogy háta mögött hagyhassa a földi világot,
 vagy kikutatni, vajon rejt még más földet a tenger
 habjai közt, Gádest érinteni és odahagyni.³⁰

6.

Ne higgyük azt, hogy ez a Janus, aki egyik kortársa szerint utolsó ferrarai éveiben a matematikát tanulmányozta különös-képpen és a morális filozófiát, csak a természeti—földrajzi tudományokban s a történetbölcselet terén jutott a kor öntudatának élére.

Meg kell említeni egy-két politikai eszméjét is, melyek egész világosan már ekkor kialakultak. Ezek között a legelső a mély petrarkai hatást mutató III. Frigyes császárhoz intézett *Ének Itália megbékítéséért* 1452-ben. Janus főleg a háború rettenetes következményeit helyezi a poéma középpontjába, de nem úgy, hogy ne mondana ki jó néhány alapvetel politikai eszménye tekintetében. Kiderül ebből, hogy első feltételnek tekintette az úgynevezett reneszánszkori fejedelmi „igazságosságot”, ami nem volt egyéb, mint a központosító monarchia ellenőrzése a feudális túlkapásokkal szemben. Egy bizonyos egyensúlyt dicsőít a monarchián belül. Ez meg is felelt egyrészt azoknak, akikhez intézte, III. Frigyes császár és a leendő magyar

³⁰ 318—21. Ford. Berczeli A. K.

király, V. László monarcha-mivoltának, és tanácsként sem volt fölösleges. A *Dicsének Anjou Renére* még világosabb tekintetben, bár eddig nem vették figyelembe. E mű ugyanezen év vége felé keletkezett, s az igazságos, egyben nagyhatalmú fejedelem gyakorlatára mond ki olyan gondolatokat, melyek több ponton azonosak Machiavelli két emberöltővel későbbi tételeivel és a kelet-európai uralkodói pragmatikával, főleg Mátyás király óta, valamint Petrarcának egy Cola di Renziről szóló történeti jelentőségű levelével. E tételek: a ravaszágot bátran kell alkalmazni, az ellenséget váratlanul kell meglepni, nem kell visszariadni az ellenség teljes megsemmisítésétől, a katonai metódust, az óvatos vagy vakmerő eljárást mindig a helyzethez kell szabni stb.³¹ Mindennek nagy jelentősége van a tekintetben, hogy Janus politikai nézőpontja, gondolkodásmódja kora ifjúságától kezdve párhuzamos volt Hunyadi Mátyás későbbi cselekvési elveivel.

De nemcsak Janus érdeklődési körének szélessége, a kor érzékelésének elvi szempontjai azok, amelyek alátámasztják büszkeségét a költői matéria tekintetében, hanem költeményei tipológiai gazdagsága is. Ez akkor derül ki, ha összevetjük típusait a meglevő hagyományos műfajokkal. Például a *Neve megváltoztatásáról* szóló vers rokona a népi keresztelő rigmusnak. Tizenhatévesen önmagáról írt „avató”-verseiről már szólunk, és utaltunk rá, hogy az etnológiai rítus-költéssel rokon. A verses üzenet Magdalénának a korabeli diákpoézis egyik darabja éppen úgy, mint ahogy a goliárd típusúak közé tartozik a lupanárba való elcsalás verse, a Lucia-versek jó néhány darabja. Goliárd emlékeket idéznek — bár egyéb népi kantilénákhoz is közel állnak — a jubileumi búcsúról szóló versek és a barát-csúfolók. Az iskolai gyakorlat is belejátszik a típusba, s különösképpen annak kell tartanunk a Tél és Tavasz ana vetélkedését, melyet Janus a *Szelek versenye* címen klasszicizált. A siratók műfajához áll közel a kis lovászfürőről, a „ragazzino”-ról (és nem Racacinusról vagy pláne Rákócziról) írt gyönyörű

³¹ *Panegyricus in Renatum*. 245–52 sk. Ábel: *Analecta*, 137.

Síratóének, mely a benne világosan kifejezett platonista szerelmi vonzalom miatt is figyelemre méltó.³² Valószínűleg az itáliai korszakból való a be nem fejezett *Égi Tandács*,³³ mely semmi más, mint a középkorvégi tipikus „égi pör”-ök, „procès”-k humanista átírása, és természetesen a végén az a bizonyos néhány sor, amely úgy tűnt fel, hogy nem „odatartozó”, semmi egyéb, mint töredékben maradvá az „égi pör”-ök elengedhetetlen tartozéka, a *Vita az isteni ige testté válásáról* és az eucharisztziáról. Az itáliai folklór is elég mélyen hat az ifjú Janusra.

A ma is élő olasz népszokás, a *Hónapok versenye* bemutatóján a Hónapok lóháton vonulnak el, Janusnál a magyar királyfi tiszteletére, aki februárban született, természetesen mindez klasszicizálódik.³⁴

Feltűnik a Janus-versekben a sok névcsőfoló, ragadványnevek emlegetése, nevek deformálása, hibás testalkatúak, mint „cgyszemű”, „púpos”, „hórihorgas”, „kicsifejű” kifigurázása. E versek tág népi alapra mutatnak (némileg antik előzményekre), de humoruk bennünk bizonyos nemtetszést vált ki. E dolgok tekintetében Janus nem vonta ki magát a közzelfogás, egy bizonyos népies költészet gyakorlatának hatása alól. Valószínűleg itáliai eredetű az a rövid epigrammája, hogy a furkósbot támogatja a fát gyermekei, a lecsüngő almák ellenében, akik összetörnék anyjukat, mint ahogy az emberi világban is sokszor idegenek segítenek valakin hozzátartozói ellenében.³⁵ Magyarországon ez a téma különféle változatokban tér vissza, összefügg a modern néprajz által kutatott európai szokás-költészet (Dömötör Tekla) ama mondókáival, melyeket egy bizonyos rítus alkalmával hangoztattak: bottal megverték a fát, hogy majd teremjen vagy serkentették virágzásakor, hogy hozzon gyümölcsöt.

Már vagy négy évtizede kapcsolatba hoztuk Janust a forrongó Délvidékkel, s később konkrétan fölvetettük a kérdést, hogy ha

³² El. I. 15.

³³ El. II. 18.

³⁴ Ábel, *Analecta*, Eleg. XXXIV.

³⁵ Ep. I. 168.

ilyen mélyen gyökerezett Janus korának szóbeli költészetében, élő gyakorlatában, vajon a huszita csúfolódóénekek, papellenes kantilénák nem játszottak-e némi szerepet Janus szatíráiban?³⁶ Hiszen 1434-ben született, és az 1436–39-ben lezajló huszita fölkelés idején akár szülőfalujában, akár Újlakon vagy Pécsen élt, a koránérő gyermek ekkor is, utána is jól felfoghatta e dalok jelentőségét. Janusnál a búcsúpénzek, zarándoklatok, a dramatikus ferences prédikációs mód, a papi erkölcstelenség célba vétele pontosan párhuzamos a huszita kantilénák irányával. Egyik legutolsó itáliai verse pedig, a Mátyás király megválasztását ünneplő³⁷ nem egyéb, mint a Hunyadi-címer dicsőítése, vagyis címervers, ami 14. századi örökség Magyarországon. Az Anjou Lajos király udvarában forgott Suchenwirt Pétertől maradtak ilyenek, a lovagi tornák kísérő költészete volt.

7.

Janus első nagy válsága nem is a hazatérés szakaszára esik, hanem már 1453–54-re, 1455–57-re, a *Guarino-dicsének* írása és a Plutarkhosz-fordítások korára. A Janus-szövegek analízise jó néhány olyan mozzanatot tár fel, amelyek a fordulat mélységét és komolyságát bizonyítják. Van Janusnak egy olyan epigrammája, amely Phaeton Ovidiusnál följegyzett mondáját dolgozza fel, de kritikusan: kigúnyolja a mitizáló költőket, akik a napnővérek rezgő nyárfáin most is ott vélik látni a borostyánkövet, felveti a kérdést, mire jó hazudni? Apolló a tiszta igazat szereti! Nézzetek körül! Itt a berek, itt vannak a nyárfák! Hol van itt borostyán?³⁸ Azonban 1453 táján annyira elkomolyult, hogy mintegy magára veszi a bűnbak szerepét, s a *Guarino-dicsénekben* arról ír, hogy Leonello D'Este halálakor a napszűzek nyárfái még inkább könnyeztek borostyánt, mint máskor (720–22 vk.). Hasonló jelenséget figyelhetünk

³⁶ Vö. Janus Pannonius. Dunántúl, 1952. I. 2. 44.

³⁷ Ep. I. 1.

³⁸ Ep. I. 187.

meg egy éles társadalombíró erkölcsi epigrammája dolgában. Itt megrója Guarinót, mert rakoncátlan fia egyike letiporta a cselédlányt, s felteszi a kérdést: mit szólna hozzá, ha tulajdon lányaival tennének így mások?³⁹ A *Guarino-dicsének*ben erről is igyekszik megfélemlíteni, mesterét nagy fegyelmet tartó, bölcs apaként magasztalja (831–41 vk). Mármost e palinódiák származhatnak már 1453–54-ből, de származhatnak az 1455. évi nagyon valószínű padovai redakcióból is. Tudjuk, hogy 1454-ben Padovába megy át, úgy látszik, Vitéz akaratóból, de a maga vonzalmából is, hiszen ott él Galeotto, ott a számára ismerős Jacopo Antonio Marcello, a város polgármestere, elközelgett a kánonjogi egyetemi stúdiumok ideje, a közvetlen előkészület az otthoni, egyházi és állami hivatás betöltésére.

S a padovai hónapok, évek teljes egészükben kibontakoztatják a fordulatot. Nehéz szavakat mond ki:

Jam satis est; depono lyram, depono coronam,
Ac flavis hederas detraho temporibus⁴⁰

Egyszóval: „leteszi a lantot”, és „szőke halántékáról leveszi a borostyánt”. Már csak úgy emlegeti büszkeségét, az epigrammákat, mint „azokat a tréfákat” (*iocis istis*). El kell végre hagynia „a lusta rejtekhelyek gyönyörűségeit” és a költeményeket, melyek ott születtek. Vissza kell vetnie „a részeg Bacchust.” Már Lykurgosz vár rá és Solon meg az igazságosság, a szűz Astrea tudománya.

Persze a költészetet nem lehet csak úgy odahagyni! Tovább csiszolgatja a *Guarino-dicséneket*, és utána belefog leghosszabb, ha talán nem is legsikerültebb művébe, a *Marcellus-panegyri-cus*ba, melyben azonban éppen úgy, mint a mesterének szentelt énekben messze ragyognak kora emberi mítoszai és legszebb eszményei. Ekkor következik be az is, hogy Marcello olasz verseit latinra fordítja, habár, mint mondja, nem ért a szerelemhez, de bízik benne, hogy az *olasz ritmikus versek* ékességét el

³⁹ Ep. I. 63.

⁴⁰ Ábel, *Analecta, Eleg. XXX. 7–8.*

tudja érni *latin mértékes* költeménnyel. A lezajlóban levő fordulat indítékaiba és mélységébe nem csupán a műfajváltás világít bele. De Janus két görög fordítása is Plutarkhoszból (*Mi módon tudnak bennünket segíteni ellenségeink?* és *A rosszindulatról*). Huszti József hangsúlyozta, hogy Janus görög prózát a nyilvánosság igényével csak Padovában kezdett fordítani Marco Aurelio buzdítására, akit régebből ismert, s aki a velencei szenátus jegyzője volt. Elemezte Janus fordítói módszerét is, mely szerint hasonló Guarinóéra.⁴¹ Ebből újabban már azt következtették, hogy Janus csupán Padovában merült el a görög tanulmányokban.

A valódi helyzet más. Az *Anthologia Palatina*val való megismerkedése olyan korai, hogy visszénye tükröződik az 1450-i búcsújárásról szóló versekben, valamint Janus korai ateizmusában és dialektikájában. Egyes epigrammákban a kigúnyolt vagy szereplő személyek nevei a *Párhuzamos életrajzok* és az *Asztali Beszélgetések* (Sümposziaka) biztos ismeretét tanúsítják. Erre vall a Plutarkhosz szellemében írt naphimnusz is, melyet idéztünk. Nemcsak az újplatonista mozzanatok, de a mérsékelt sztoicizmus iránti tisztelet is plutarkhoszi eredetű már a ferrarai korszakban. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a két morális értekezést is még Ferrarában ismerte meg. Említettük, hogy Guarino mélyen Plutarkhosz hatása alatt állott. Ő és tanítványi köre, különösen a velenceiek (Francesco Barbaro, Leonardo Giustinian) évtizedek óta versengve tolmácsolták latinul a *Párhuzamos életrajzokat*. És Plutarkhosz hívei közé számít velencei növendéke, Janus „buzdítója”, Marco Aurelio is.

A két fordítás tartalma viszont kincsesbánya a Janus-kritika számára. Miről is van szó? A *Mi módon tudnak bennünket segíteni ellenségeink?*⁴² arra buzdít, hogy az ellenségeink támadása indítson bennünket önvizsgálatra, használjuk fel rágalmaikat és ellenséges cselekedeteiket javulásunkra, fegyelmezzük magunkat, a gonoszságra ne válaszoljunk ellenségeskedéssel. Máris

⁴¹ HUSZTI: *Janus Pannonius*, — 1931. 154–55., 160.

⁴² *Jani Pannonii Opusculorum Pars II.* 3–22.

mélyen járunk Janus legszemélyesebb gondolataiban. A nyugtalan, büszke, kiváló talentumú ifjút irigység fogta körül, bosszantások, melyekre ő irgalmatlan epigrammákkal válaszolt. Plutarkhoszt azért fordítja, mert önmagának szól: „Ne válaszoljunk a rágalimakra, tartsunk mértéket a szóban!” Plutarkhosz másik irata, *A rosszindulatról* még világosabban szól:⁴³ a titkok firtatása (*curiositas*) csak a természet kutatásában hasznos, de szigorúan tilos az emberi társadalomban. Nem egyéb, mint rágalmazás, a romlottság egy formája, pletyka, mely azt is undorral tölti el, aki él vele. Ez bizony lényegében a martialisi és janusi epigramma elítélése! A végkövetkeztetés pedig egészen keserű: az effajta szatirikus költészet nem javítja meg az embereket, nem arat sem hálát, sem köszönetet. Janus Pannoniusz így fordítja: „*Sic qui vitarum errata et prosapiarum deformitates et distorsiones in domibus alienis et peccata rimantur, priora sibi reducant in mentem, quod scilicet nec gratiam ullam, nec fructum attulerunt.*”⁴⁴

Janus ezt meg is fogadja immár élete magyar periódusában, a gúny fegyverét a haza ellenségei ellen fordítja vagy azok ellen, akik őt létében támadják vagy pedig a hazai élet legkritikusabb pontjaira irányítja. Sokkal több immár a rövidebb vagy hosszabb elégikus vers, az érzelmek világa tárul ki a leggyénibb mozzanatoktól a legegycetemesebbekig. Janus a szóban forgó fordításokat 1456 őszén és telén Montagnanában, Galeotto házában, majd 1457 január–februárjában készítette, talán már ismét Padovában. A hátramaradt időt 1458 nyaráig a tanuláson kívül főleg a *Marcello dicsének* írására fordította, sokat emlékezve Vergiliusra és Petrarca-ra is. A jelek szerint az *Africa*, a *Verses levelek* újra meg újraolvasása, Petrarca prózai irataiban való elmélyedés, a *Daloskönyv* megújuló tanulmányozása is erre az időszakra esik. 1458 tavaszán mindenki csodálatára négy év után meglepő tudással letette a doktori vizsgát a kánonjogból, majd nagybátyja költségén, aki pénzt, lová-

⁴³ Uo. 22–45.

⁴⁴ Uo. 37.

szokat, paripákat küldött, egy utolsó utat tett hazatérése előtt Firenzében, Rómában; visszatérőben pedig útbajtette Galeotto szülővárosát, Narnit. Itt kell megemlékeznünk Janus emlékezetének legjelentékenyebb ikonográfiai problémájáról is.

Janus itáliai költészetének egyik izgalmas darabja az Andrea Mantegna-hoz intézett költemény, mely 1458-ban keletkezett abból az alkalomból, hogy a nagy festő lefestette őt jó barátjával, Galcottóval együtt közös képre.⁴⁵ Ez a kép azonban elveszett. Ám a festő és a költő már korábban találkoztak. Ha igazat adunk Fiocco és Berenson kutatásainak, a padovai *Eremitani* Szent Kristóf mártíriuma-kápolnijának falait Mantegna 1454–56-ban díszítette, s e periódus alatt Janus Pannonius már Padovában élt. Balogh Jolán tehát joggal tételezte föl Vasari útmutatása nyomán, hogy a freskó egyik alakja Janus Pannonius. Finom, nemes arca balkéz felé forduló háromnegyedben áll előttünk, szeme ragyogó, nyílt, ajka a csigavonalba zárt Vitéz-ajak (mint a Tribachus-kódexben látható); elmerülten figyel, tekintete Szent Kristóf testére irányul, aki nek lábainál áll. Haja rőtes-szőke, a Zsámboki-említette vékony hosszú nyakat éppen a fordulattal rejti el a festő. Érdemes újból elolvasni Vasarit, miről is van szó. Andrea Mantegna életrajzában azokról szól, akiket ez a kiváló festő freskóin ábrázolt: „Ábrázolta még Maestro Bonramin lovagot is s egy bizonyos magyar püspököt, egy teljességgel hóbortos embert, aki egész nap bolyongott Róma utcáin, s aztán istállóba ment aludni, mint az állatok.” Balogh Jolán, a művészettörténész éles szemével ismerte föl az összefüggést, s úgy érezte, hogy itt további kutatásokra szükség nincs is.⁴⁶ Huszti József, aki ezt a lehetőséget nem vette észre monográfiája írásakor, sértődötten hátrította el.⁴⁷ Valószínű, hogy elfogadja Balogh Jolán állításait, ha az tovább érvel. Hiszen nemcsak visszatekintve tudtak Janusról mint püspökről, mikor már a pécsi katedrálisban e tisztet

⁴⁵ El. I. 2.

⁴⁶ *Mantegna magyar vonatkozású portréi* – Századok. 1926. 234–63.; ua. *Pótlások*, uo. 889–93.

⁴⁷ HUSZTI: *Mantegna és Janus Pannonius* uo. 613–19.

betöltötte, hanem jóval korábban, már 1454-ben elterjedt annak a híre, hogy rövidesen püspök lesz belőle. Egy verséből nyíltan kitűnik, mint bolyongott Róma utcáin naphosszat 1458-i útja alkalmával.⁴⁸

Bárki legyenél, idegen, ki a távolból idejöttél:
 Most jövevény, kinek itt otthona volt, maga is.
 Tán csak becsvágy, vagy peres ügy vonzott ide téged,
 Vagy szárnyára emelt áhítatos szerelem;
 Vendégem vagy s én, Quirinusnak városa, kérlek:
 Hogy mikor enged időd, s rádlel a lelki magány,
 Jámbor gondod légyen, a romjaimon lepihenni,
 Úgy lásd épségben majd a hazád falait;
 Vagy ha sietsz, hát egyszer nézz rám könnyteli szemmel;
 Lásd, milyen lettem hajdani fényem után.

(Weöres Sándor fordítása)

De hát az éjszakák? Hogy Janus lovászhai a paripák mellett aludtak, érthető, azonban már május volt, annak is a második fele, Rómában meleg nyár! A lovakat jobb a csillagos ég alatt tartani, s ők mellettük sátorban vagy anélkül. Nyilván Janus sem hagyta el embereit, könyveit, lovát. Ez zavarta meg Vasarit, aki nem tudta, hogy van egy ország, ahol ez az „állat”, lelkes társa az embernek. Különben Janus ugyanekkor sok értékes könyvet vásárolt. Vespasiano da Bisticci, aki ugyan csak könyvkereskedő volt, de irodalmárnak is bevált, azt írta az ügyfeleiről készített életrajz-lexikonban: „gyönyörű megjelenésű, csodálatos jellemű ifjú volt . . . mivelhogy mentes volt minden bűntől, és telve volt minden virtussal. És nemcsak hogy nem jött soha Itáliába hozzá hasonló az Alpokon túlról, de olasz sem akadt senki hozzá hasonló az ő korában.”

8.

Bárhogy igyekezett felkészülni egyházi és állami hivatására, humanista küldetésére, mégpedig abban a legaktívabb szellemben, mely éppen a padovai—velencei humanizmust jellemezte,

⁴⁸ Ep. I. 324.

a törés mégis nagyon súlyos lett. Először is megrohanta a betegség. Egyik elégiájában írja, hogy azonnal hazatértekör ágynak esett, s ez megkeserítette a visszatértén érzett örömét. Elszakadt az éghajlattól, elszokott az emberektől. Felmerül a kérdés, melyek voltak a krízis alapvető okai? Nyilvánvaló, hogy 1471 nem hirtelen robbant ki, hanem 1458 óta készült, kovácsolódott ki, nagyjából Janus akarata ellenére. Az ellentmondás első sorban nem a király és közte jött létre, hanem a hazai életforma és a janusi között általában. Vespasiano da Bisticci e ponton is a kutatás segítségére sietett, és a Janus-kritika Huszti József óta tudomásul is vette szavait: már 1465-i találkozásuk alapján személyes beszélgetésükre hivatkozva előadja, hogy bár a király és az érsek, valamint az ország nagyjai igyekeztek mindenben kedvében járni, mégis nagyon rosszul érezte magát ott-hon. Úgy érezte, hogy „lelke és képességei itt idegenek”, és ha az érsek nem kérte volna oly nagyon, akkor bizony más helyre ment volna lakni, „ahová kitüntető ajánlatokkal hívták. Csak az érsek kérésére maradt, s ezenközben megürült a pécsi püspöki tisztség, ez az igen megbecsült javadalom. Ezt hát megkapta”.

Tehát az első csalódás és a visszafordulás még 1458–59-re volt érvényes, mielőtt a pécsi püspökség megürült volna. A szövegből azonban mégiscsak az derült ki, hogy nem tudtak neki tehetségéhez, tudásához, hivatásérzetéhez méltó elhelyezést adni azonnal. Ez még akkor is így igaz, ha nem ifjabb Vitéz János, vagyis Csezmicsei János, hanem Kesincai János nevéhez fűződött volna a titeli prépostság, a homo-regiusi, váradi-segéd-püspöki hivatal. A számára idegen gondolkodást így még jobban megismerte volna, de Janus élesen figyelt már váradi kanonok korában is. Kétségkívül való, hogy 1466-i tavaszi elégiájában⁴⁹ nyíltan kimondja, miszerint mikor hazatértekör 1458-ban a betegség jelei kitörtek rajta, megbánta, hogy hazatért. Janus hullámozó kedélyű ember volt, erősen hatása alatt állt a hirtelen érzelmi lökéseknek. Leginkább mégis a kulturális légkör változása érinthette, s így a válság magyarázatát is

⁴⁹ El. I. 10. 7–11.

mindenekelőtt ebben kell látnunk. Amikor 1465-ben Firenzében hozzájutott Plotinosz szövegéhez, szinte elveszett benne. Kijelentette, ha tudni akarják, mivel foglalkozik majd Pécs püspöke Magyarországon, tudják meg, hogy „a platonista Plotinoszt fordítja, püspöksége dolgaival törődik s ezenkívül semmi mással”.⁵⁰ Úgy látszik, valami nagyon felizgatta. Persze nem így történt; mint Vespasiano da Bisticci is írja, az udvarban nagyon hálásak voltak azért, amit Rómában elért. A firenzei könyvkereskedő becsületes tanú. Már Janus halála után írta mindezt, és megindultan szól Janus boldogtalan pusztulásáról.

Janus jelentős epigrammja Huendler Vitushoz, aki csúfolódott, minek ír? nincs aki hallgassa vagy olvassa – döntő bizonyíték. Kárörömmel konstatálták magányát: hogy az ő költészetének nincs közönsége. Nem volt lakoma asztalnál éneklő lantosdeák, egyszerű történeti énekek szerzője; nem volt udvari bohóc; magasrendű epigrammait tetszéssel fogadták, de, úgy látszik, nem mohón. Leonardo da Vinci egy későbbi anekdotája szerint Mátyás király előnyben részesítette volna a költészet fölött a festészetet. Annyi biztos, hogy művészi érzékenységének sok ténybeli és írott dokumentuma van. Tudjuk, hogy mint szükséges irodalmat olvasta a katonai írókat, a történetírókat és erre buzdított is. De Galeotto, aki őt sokoldalúan magasztalja, soha klasszikus versidézetet nem ad a szájába, Beatrixnek viszont igen. Mindez döntő Janus környezetének megítélése dolgában. Amellett a civilizáció, az érintkezési formák, a mindennapi élet — talán az egy udvart kivéve — valóban gyökeresen elütöttek attól, amit Ferrarában vagy Padovában látott és megszokott. A mátyási reneszánsznak ez még kezdeti időszaka.

1467-ben Guarino fia, Battista, Janusnak egykori kedves iskolatársa, apologetikus levelet ír egy humanista rokonához, bizonyos Giovanni Bertucciohoz Janusról, mivelhogy az nem tudja, kicsoda Janus, és azt hitte, hogy csak „egy barbár”. E levél igazi háttere még nincs földerítve. Azonban szövege alap-

⁵⁰ Ábel, *Analecta*, 226.

ján bizonyos tények leszögezhetőek. Battista Guarino szemtanúk alapján (qui praesentes affuerant) írja le Janus Pannonius nagyszerű püspöki bevonulását Pécsre; hogy az útvonalat sűrűn lepte el a nép, idősök és fiatalok, s boldog örömmel fogadták. Janus pedig azonnal hozzáfogott, hogy „a reá bízott nép üdvére” (ad salutem populi sibi crediti) cselekedjék. Majd így folytatja:

„A lesújtottak azonnal érezték emberségét és irgalmát, a szegények segítségét, az árvák és özvegyek gyámolítását, a tudósok és tanulmánygyókok előljárói vigyázását, minden jó és virtuos ember jóindulatát és bőkezűségét. Ajtaját nem zárta be a vendégek elől, fülét a kérők szava elől. Senkit sértéssel vagy kárral nem illett, senkit el nem nyomott, senkire nem volt irigy, mindenkinek jót akart. Szelídlelkű volt, jóltevő és nyájas.”⁵¹

Ebből a megindult hangú dicséretből mindenekelőtt kibontakozik Janus pécsi kormányzata. Ugyanis humanista nyelvről lefordítva magyarra azt jelenti: megszervezte a szegények gyámolítását, megjavította a már meglevő kórházi és menhelyi szervezetet, tisztességes közigazgatást hozott mint a város földesura, fölemelte az egyetemből megmaradt schola majort, szép társaséletet élt. A legmegindítóbb mindebben igazságossága, hogy senkit nem engedett elnyomni. Ám e szövegből kibontakozik az ellenkezője is: ugyan kik voltak azok, akik nem törődtek a rájuk bízott néppel? akik kifosztották, elnyomói voltak? akik megalázták az embereket? akik irigyek voltak, gyűlölködők, gőgösek és hányavetiek? A magyar feudális urak. Ez volt a kulturális mellett a másik alapvető eltávolító mozzanat. Ezek az urak gúnyolták Janust, hogy csak kíséretet a királyt, meg firkál, bezzeg nem mászik a meredek ostromfalakra, mint ez a vád verséből kitűnik.⁵² Ők mondták ezt, akik maguk bölcsen óvakodtak hősi halált halni, akik biztatták Janust nem különösen hősi tettek hőskölteményben való megéneklésére, akik intrikáltak egymás ellen s Janus ellen, s mint

⁵¹ Ábel, *im.* 210.

⁵² Ep. I. 12.

besúgók tevékenykedtek egymás romlására. Janus versei bizonyítják tizennyolc éves korától csaknem haláláig, hogy irtózott a háború pusztításától, békét akart, amelyben „a dal megfogható”, s az emberek boldogabban élnek. Főként a sokat szenvedett magyar nép, a „Chuni” s országnévvel Pannónia alattvalói. Azonban igyekezett alkalmazkodni, hiszen hozzá tartozott zászlósúri és kancellári hivatásához. 1458-ban a betegágyról ír vágyakozó levelet barátjához, Balázshoz a táborba. 1464-ben táborban éri a betegség második nagy rohama, hazavágyna a tölgyek és almafák közé, a forrás mellé, könyvei mellé, belátja, hogy a vért és a harc nem való neki. Az erdélyi felkelés leverésekor is többször is a király táborában találjuk. A csehországi hadjárat alkalmával csaknem egy fél évig kíséri a király hadait. Mint horvát—szlavón bán Thuz János társaként 1469-ben tevékenykedik. Végül a szakítás megtörténte utoljára 1471-ben is fegyverekre próbálná bízni a döntést. Jogosan jegyezte meg monográfiája, hogy ő és Vitéz 1467-ben az erdélyi felkelés idején szilárdan a király mellett állt.⁵³ Zsörtölődései, tanácsai, kritikája ha netán szigorúak is voltak, egy triumvirátus harmadik tagjához szóltak, a nagy Hunyadi fiához, akit mindketten igazán szerettek. Végső elkeseredés, súlyos személyi sérelmek és anyagiak, a javítás minden lehetőségének kizárása vihették csak bele abba a vállalkozásba, amelyben a történelem szelleme nem mellettük állt, bármennyire is igaznak vélték ügyüket. A Hunyadi Jánosra emlékező kisenemesek és nagyurak nem hittek a király nyugati terjeszkedő politikájának igazi törökellenes távlatában, mint ahogy sokan nem hittek a történetírók között sem mindmáig. A triumvirátus második és harmadik tagja, legalábbis kettejük számára, patriarkális módon képzelte el a központosító monarchiát. De Szilágyi Mihály korai börtönbevetetése mutathatta volna nekik, hogy az abszolút monarchia törvénye egy!

Nos, ebben a válságokkal teli tizenkét évben Janus költészete tetőpontjára ért még akkor is, ha egyedülálló epigramma-köl-

⁵³ HUSZTI: i. m. 267.

tészetét nem akarjuk lebecsülni egy jottányival sem. Bizonyíthatják versei szókincsében, alapötleteiben Vergilius és Martialis, Ovidius, Catullus, Claudianus jelenlétét, fölfedezhetik Petrarcát benne, Enea Silvio Piccolomini indításait, Janus géniusza kétségbevonhatatlan. Ha ötleteket vesz át, azokat megpörgeti, logikailag tovább viszi, megcseréli, kibontja; ha kifejezéseket kölcsönöz, azoknak különös súlyt ad, vagy új szövetbe foglalja. Szóval, szemelláthatólag az ingénium minden rendű eszközével él. A magyarországi magányra is talált költői modellt, a Tomiba száműzött Ovidiusét. Azonban versei nem utánzatok, hanem lelki párhuzamok, nemegyszer ellentétek, s ezenfelül nem is uralkodik egyértelműen hangulatain az ovidiusi száműzetés. Janus büszke magányára, és bár hiszi, hogy ezen a kevésbé civilizált földön másként szólal a dal, jól tudja, hogy az most is ékes, és büszke rá, hogy az egykori provincia nemes dalokat küld, s mintegy megnemesíti hazáját is a világ szemében.⁵⁴

Ez az új költészet lényegében tematikája szerint is új. Ugyan Ferrarában is írt sirató elégiát a kis „Ragazzino”-ra, de itt anyját siratja és milyen cifraságok nélküli, zokogó költeményben. Az antik hivatkozások száma e versben — s e tekintetben nem érthetünk egyet monográfiájával — szinte csekély a korabeli humanista gyakorlattal összevetve; e panaszdalban sokkal inkább a gyengéd, közvetlen, közeli és távoli emlékek számítanak. Valójában Janus itthon a fájdalom költője lett, a borzongásoké, a nyugtalanságé, s ez is adja meg egyedülálló hangját a magyar költészetben s az európaiban egyaránt. Akár a gyilkos *Holdat vádolja*, mely akkor is átkos, ha az égbolton van, de még átkosabb, ha elrejtőzik: megölte mesterét, s most megölte anyját. Akár *A nyárdélben feltűnő üstökösre* tekint föl a középkorvégi ember rettegésével, jót hoz-e, nem rosszat? Ne rossz termést, törökűdülést, egyenetlenséget hozzon, de dús aratást, boldogságot s a megfáradt „hún” népnek békét, mivel a török ki akarja irtani. Aztán egyetértést a király és a főrangúak között

⁵⁴ Ep. I. 61.

(s mindezt 1462-ben!). Egyetemes katasztrófát énekel meg a nagy 1468-i óda, *Az áradásról*, melyben a vízió félelmes nagysága, a bölceleti kétségbeesés, hogy világok támadnak és pusztulnak nyomtalanul és bennük az ember híre is, aztán a magyar nép krisztusi szenvedésének felajánlása s végül a kétségbeesett s egyben diadalmas remény új emberiségre, amely a jelenleginél jobb lesz, ugyancsak másodrendű kérdéssé teszi, hogy mit és hogyan vett át Ovidiustól, Petrarcatól vagy bárki mástól.

A betegség, a szenvedések énekeinek sorozata mintegy önmaga felől támasztja alá a külső kataklizma képét. A *Balázshoz* írt elégia 1458-ban, a táborban írt nagy panasz és testamentum 1464-ben, a gyötrelmeiről való számadás 1466 márciusában, a könyörgés *Az álomhoz* és végül a keserű és nagyszerű tiltakozás az emberi lét szenvedései ellen, a *Lelkéhez* intézett elégia ugyanezen évben, kivétel nélkül a leghevesebb s egyben legfinomabb szövedékű érzelem, a bánat teljes regiszterén futnak végig a megbolydult fantázia olyan erejével, melyhez fogható csak a nagybeteg Ady látomásáiban érezhetünk.

Egészen eltörpülnek a kataklizma, a borzongás, a fájdalom e költészete mellett azok a derűsebb pillanatok, amikor másról énekel: egy szép vadászatról 1463-ban, alkalmasint a mecseki erdőkben vagy a Dráva csallitjaiban; amikor büszke és sokatmondó tanácsokkal ékes verses levelet ír a király nevében Antonio Constanzihoz 1464-ben. S milyen jellemző, hogy amikor ő, a növendékfákat ültető Thália keresztfia, Janus a kis mandulafáról ír, mely korán kivirágzott vagy pedig 1469-ben a dúsan termő almafáról; a népi szertartás-énekek e ragyogó újraformálásaiban mindig az ellentétes fordulatot hozza ki. A januárban vagy februárban kivirágzott kis mandulafát nem serkenteni kell, inkább attól kell féltetni, hogy jön még a fagy és leperzseli virágait. Mikor írta, a látvány számára bizonyosan túlnőtt a valóságon, és jelképi lett. Ebben a szellemben fordítottuk a verset még 1948-ban Weöres Sándorral, és helyeseltük, amikor Gerézdi Rabán is írt róla. A másik, a nagy elégia az

almafáról ugyanilyen fordulatot jelez;⁵⁶ nem a dús termést dicsőíti, nem is azt kéri, hanem a termékenység káráról szól. Nem bottal kell verni, hogy bőven teremjen, hanem bottal kell alátámasztani az ágakat, hogy le ne törjenek. Kire vonatkozik a jelkép? Magára Janusra? költészetére? az otthoni kortársakra? vagy édesanyjára? Egészben véve az emberi termésre?

Mindenesetre ezekben a versekben is megrázó a Janus-adta fordulat. Feltűnő a poéta érzékeny, veszély- és fájdalomlátása és rezignációja. Kemény, villogó epigrammákkal kezdte, hálás-szívű vagy az akkori jelen csodáit mélyen átérző, magasztaló poémákkal folytatta, majd pedig a fájdalom, a remegés, a nyugtalanság, a kétségbeesés nagy elégiáival tetőzte s végezte pályáját. Hatalmas volt azokban és talán még inkább ezekben: egész életpályája pedig a magyar költészet egyik legjelentősebb alakjának mutatja őt. Ezért nem avult el. Töprengő, erőteljes, igazszavú, könnyedén plasztikus, modern poéta, ezért él ma is ellenállhatatlanul.

⁵⁶ El. I. 14.